

## Концепт *доля* в поезії Тараса Шевченка у зіставленні з польським *los* і російським *судьба*

Анна Вежбицька у праці «Język i narod. Polski “los” i gósyjska “sud’ba”» [11] досліджувала специфіку значень слів, що окреслюють долю людини, в російській, польській, німецькій мовах, а також у французькій, італійській і англійській.

Одним із результатів дослідження стало виявлення глибокої розбіжності між російським поняттям *судьба* і польським поняттям *los*. Підґрунття цього, на думку А. Вежбицької, є відмінності у життєвій філософії двох народів, в історії культур і, зрештою, відмінності в національному характері.

*Судьба* в російській культурі, зазначає дослідниця, трактується як сила, незалежна від людської волі. Згідно з народною концепцією, *судьбу* людини визначає залежність від зовнішніх сил. У російському понятті *судьби*, етимологічно пов'язаного з лексемами *судити*, *суд*, закладено значення покірного підпорядкування тому, що визначено згори. Витоки такої народної філософії А. Вежбицька вбачає в історії, релігії й культурі Росії, в деспотизмі правителів і абсолютному підпорядкуванні їм усіх інших, у властивій росіянам погодженості з терпінням, заснованій на православному ідеалові упокорення і східному фаталізмові.

На противагу філософії пасивного й покірного підпорядкування зовнішній силі, що стоїть над людиною і контролює її, у підґрунті польського поняття *los* А. Вежбицька вбачає іншу життєву настанову. *Los* у польській мові пов'язаний з образом великої лотереї, де люди витягають різні *losy*. *Los* людини ніким не контролюється, він може бути злим чи добрим, однак

він непередбачуваний, у житті його можна хіба що щасливо виграти. Звідси походять вирази *ironija losu*, *kaprys losu*, *uśmiech losu*. В семантиці *losu* немає будь-яких ознак підпорядкування, примирення, прийняття, навпаки, вона містить віру в невичерпні можливості, які несе лотерея життя. Польська фразеологія *losu* засвідчує, що людина може сама формувати своє життя, або викликаючи *los*, або ж активно співпрацюючи з ним [10, с. 243].

Отже, фразеологія *losu* відображає етос вельми активний. На думку А. Вежбицької, це пояснюється прозахідною орієнтацією польської культури (уявленнями про свободу, активну життєву позицію), її католицизмом з акцентом на вольній волі людини, а також національною історією, багатою і на поразки, і на успіхи, великі програші й великі виграші.

Польське поняття *losu*, підсумовує дослідниця, ближче до римського поняття *fortuna*, ніж римського *fatum*, тоді як російське *судьба*, навпаки, ближче до поняття *fatum*, ніж *fortuna*.

З цією концепцією А. Вежбицької полемізує Єжи Бартмінський у статті “Polska dola, gósyjska sud’ba», зауваживши, що дослідниця не залучила до аналізу інший концепт польської культури – *dolu*. Є. Бартмінський зазначає, що поняття *doli* функціонує не тільки у гóвірках, а й у загальнонародній польській мові, де воно виступає внутрішньомовним відповідником *losu*, семантично протиставним щодо нього так само, як, згідно з А. Вежбицькою, протиставлено польський *los* до російської *судьби*.

Провівши когнітивне дослідження мовного образу *доли* на польському ґрунті,

Є. Бартмінський доходить таких висновків: «Польське поняття *losu*, блискуче описане А. Вежбицькою у протиставленні до російського поняття *судьби*, сконструйоване з погляду людини, яка вірить у можливість і шанс впливу на перебіг свого життя, є вільною від зневіруючої впевненості в його зовнішній визначеності, є відважною і активною. Натомість поняття *doli* сформоване з погляду людини, яка розуміє великі обмеження свого становища і погоджується з накинутою їй іззовні життєвою ситуацією, змінити яку вона не може» [10, с. 250].

Як наголошує Є. Бартмінський, обоє понять добре відомі польській мові, обоє міцно закорінені в польській традиції, історії й культурі. Прототиповим репрезентантом концепту *losu* був польський шляхтич, але з часом ним став також повстанець, улан, легіонер, дисидент, інтелігент – ті, для кого людським ідеалом є «сміливець, шаленець, зухвалий ризикант», ідеал, що знайшов уособлення в польському повстанському етосі. Для концепту *doli* прототиповим історичним репрезентантом був польський селянин, але з часом ним стала загалом людина з народу, плебей, у сучасній польській мові так званий *szary człowiek, prosty człowiek* [10, с. 250].

«Живе побутування в польській мові концепції *doli*, – підсумовує дослідник, – дає можливість інакше дивитися на так ефектно висловлений А. Вежбицькою польсько-російський контраст. Протиставним *судьби* є напевно польський *los*, але не польська *dola*. Тому чинники, що створюють цей контраст, радше треба шукати в суспільних умовах, ніж у міфічному національному характері» [10, с. 251].

У зв'язку з наведеною дискусією цікаво простежити смислове наповнення концепту *доля* в поезії Шевченка, що, з одного

боку, продовжує народну традицію, а з іншого – набуло глибини й оригінальності індивідуально-авторської інтерпретації.

Концепт *доля* належить до центральних у Шевченковій поезії. Згідно з «Конкорданцією поетичних творів Тараса Шевченка», слово *доля* трапляється в українських текстах поета 192 рази (у варіантах творів – 76), у російськомовних – 10 (у варіантах – 1). Крім того, 14 разів вживається похідне *доленька* (у варіантах – 3), відповідно по 20 і 14 – *недоля* [3, с. 163].

Не випадково саме це слово обрав Валерій Шевчук для назви упорядкованого ним великого ілюстрованого видання життєпису поета: «Доля: Книга про Тараса Шевченка в образах та фактах» (К.: Дніпро, 1993).

Ключову роль лексеми *доля* у Шевченка підтверджує розгалуженість лексико-семантичного поля, в яке воно входить у його поетичних текстах, чисельність епітетів, із якими її поєднано (їх понад 10 одиниць) [6, с. 226]), частотність уживання антонімічної лексеми *недоля*, парних утворень *щастя-доля, воля-доля* тощо.

Як і інші ключові поняття мовної картини Шевченкового світу, художньо-смислове наповнення концепту *доля* у творчості поета вже було предметом філологічних студій. З останніх варто назвати ґрунтовне літературознавче дослідження Євгена Нахліка, присвячене аналізу Шевченкового трактування *доля* в порівнянні з традицією вживання понять *los* і *судьба* в польській і російській поезії доби романтизму [4].

Водночас глибина Шевченкового слова невичерпна, про що писав свого часу й Степан Смаль-Стоцький у своїх «Інтерпретаціях» творчості українського генія: «...уміти читати – таки велика штука. Ще більша – вміти читати поезію Шевченка,

де кожне слово повне поетичної символіки, багатозначне й не даремно сказане» [7, с. 3].

Як уже було зазначено в шевченкознавстві, образ *долі* належить до тих, що тісно пов'язують поетику «Кобзаря» із символічно-образною системою національного фольклору.

У народному світогляді міфологема *долі* виражає найважливішу буттєву категорію, що уособлює життєве призначення людини, реалізоване або як щастя, благополуччя, везіння, або, навпаки, невезіння, нещасливість, безталання [8, с. 113].

В українській народній традиції *доля* постає переважно в міфологічному жіночому образі, який змінюється залежно від того, чия вона. У трактуванні *долі* в народних переказах, безперечно, присутній мотив фатуму, приреченості, хоча назагал він складніший.

Згідно з фаталістичними уявленнями про *долю*, її визначає акт народження. *Долю* наділяє людину мати, від матері залежить дати чи не дати своїм дітям щасливу *долю* [9, с. 344]. Таке трактування *долі*, поширене в народнопоетичній творчості, знаходимо і в Шевченка, зокрема, в поемі «Катерина»:

Вміла мати брови дати,

Карі оченята,

Та не вміла на сім світі

*Щастя-долі* дати (I, с. 33)\*.

Вплив народних переказів про *долю* знаходить цікаве відображення у вступі до поеми «Невольник». Тут відтворено народні повір'я про позитивну, активну долю, яка невтомно, не покладаючи рук, працює на людину, збирає для неї колоски, що лишаються на полі після жнив, часом

навіть краде їх із чужого поля, постійно примножуючи статки опікуваної нею людини [1, с. 191–192]:

Як реп'ях той учепиться

За латані поли

Та й збирає колосочки

На чужому полі,

А там – снопи, а там – скирти,

А там – у палатах

Сидить собі сіромаха,

Мов у своїй хаті,

Такая-то доля тая,

Хоч і не шукайте:

Кого схоче – сама найде,

У колисці найде (I, с. 208).

Водночас у народних уявленнях міфологема *долі* мала неоднозначну, амбівалентну семантику. Її трактування не обмежувалося фаталістичним розумінням *долі* як раз і назавжди даного згори призначення, на що сама людина не могла вплинути. Якщо в людини не було *долі*, що в народних оповідях найчастіше виявлялася в образі пасивної, ледачої *долі*, то вона мала знайти її й покарати, примусивши працювати на себе. Активну позицію людини щодо своєї *долі* відображають і такі народні приказки, як-от: «Всяк свого щастя коваль» або «Як будеш чекати долі, то не будеш мати і льолі» [5, с. 177].

Дослідник українських народних пісень і переказів про *Долю* Петро Іванов зазначав: «Це визнання за своєю волею важливого значення у справі облаштування особистого щастя показує нам, між іншим, одну глибоку рису в характері малороса, а саме те, що ідея фаталізму не заглушила у народу ідею особистої відповідальності, яка впливає з усвідомлення малоросом значення в практичному житті тієї вільної волі, яка характеризується словами: я хочу... Отже, у народних піснях накреслюється ідея Долі особистої, яка діє самотій-

\* Тут і далі цитуємо за виданням: Шевченко Т. Повне збір. творів: у 12 т. / Т. Шевченко. – К.: Наук. думка, 1989 – 1991, зазначаючи у круглих дужках том і сторінку.

но, яку доводиться шукати або заслуговувати» [9, с. 361].

Закоріненість багатьох мотивів і образів «Кобзаря» в символічно-образній системі українського фольклору виявляється і в мотиві *пошуку долі* – одному з провідних у Шевченка, наприклад у ранній поезії «Думка»:

*Шука козак свою долю,*

*А долі немає (I, с. 15),*

або в поемі «Гайдамаки»:

*Сини мої, гайдамаки!*

*Світ широкий, воля –*

*Ідіть, сини, погуляйте,*

*Пошукайте долі (I, с. 61).*

Тема *пошуку долі*, що продовжує фольклорний мотив, набуває у Шевченка важливого додаткового смислу, реалізованого в парадигмі *свій / чужий: свою долю* можна знайти лише на батьківщині, *пошук долі* в чужих краях завжди завершується невдачею. В такій інтерпретації зазначена тема проходить через усю творчість поета, починаючи від ранньої поезії «Думка»:

*Шукав долі в чужім полі*

*Та там і загинув (I, с. 18).*

Особливо виразно ідею неможливості віднайдення власної *долі* на чужині акцентовано в поезії «Меж скалами, неначе злодій...». Видимий успіх героя у пошуках щастя за межами батьківщини, де він набуває матеріальних статків, багатства, не приносить йому талану, почуття вдалої реалізації свого життя:

*Нудно йому*

*На чужому полі!*

*Всього надбав, роботяга,*

*Та не придбав долі!*

*Талану того святого...*

*Світ Божий не милий.*

*Нудно йому на чужині,*

*І добро остило! (I, с. 106).*

І вже підсумкове афористичне форму-

лювання цей наскрізний мотив Шевченкової поезії знаходить у творі «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм...»:

*У чужому краю*

*Не шукайте, не питаєте*

*Того, що немає*

*І на небі, а не тільки*

*На чужому полі.*

*В своїй хаті своя й правда,*

*І сила, і воля (I, с. 250).*

Тему різної життєвої позиції – активної і пасивної – у розв'язанні трагічної ситуації приреченості на нещасливу долю, свою і своєї дитини, Шевченко втілює у двох жіночих образах – Катерини з однойменної поеми і Насті з поеми «Наймичка». Якщо Катерина не витримує жорстоких випробувань і кінчає життя самогубством, прирікаючи на нещасливу сирітську долю свого сина, то Настя обирає інший шлях – підкидає дитину бездітній родині та йде до неї працювати наймичкою. Таким чином Настя, хоча й не може змінити власну нещасливу долю і карається все життя в чужій хаті, долає первинну приреченість своєї дитини на недобрый фатум. Жертовним служінням синові наймичка знімає з себе материнську провину за його позашлюбне народження, виконавши дану дитині на початку поеми обітницю:

*...молитимусь,*

*Із самого неба*

*Долю виплачу сльозами*

*І пошлю до тебе (I, с. 234).*

Тут також бачимо перегук із трактуванням мотиву *долі*, що її дає Бог, характерним для українських народних пісень. Таке ж розуміння *долі* властиве польським народним пісням, зафіксованим на території Східної Польщі, що Є. Бартмінський пов'язує з функціонуванням цього мотиву в українських піснях. Як зазначає дослідник стосовно цього народнопісенного

концепту, «наскільки безособова *доля* є неблаганною, настільки на *долю*, що перебуває в компетенції Бога, можна впливати, звертаючись із проханням до Нього» [10, с. 247].

Водночас уже в ліричному відступі поеми «Катерина» з'являється індивідуально-авторське трактування *доли*. Це трактування стосується особистої долі поета. На відміну від народного розуміння міфологеми, в якому щаслива *доля* завжди асоціюється із багатством, заможністю [2, с. 160], Шевченко протиставляє *долі* як багатству *долю* як волку:

Єсть люде на світі –  
Сріблом-злотом сяють,  
Здається, панують,  
А *долі* не знають –  
*Ні долі, ні волі!*

...

А я візьму сльози –  
Лихо виливати;  
Затоплю *недолю*  
Дрібними сльозами,  
Затопчу *неволю*  
Босими ногами!  
Тоді я веселий,  
Тоді я багатий,  
Як буде серденько  
По *волі* гуляти! (I, с. 36).

Той же мотив нехтування *недолею* звучить у поезії «Перебендя». Перебендя – це творча особистість, яка володіє вищим даром – Божим словом: «бо то Боже слово, То серце по волі з Богом розмовля». Тому безпритульність, *недоля* не мають над ним влади:

Нема йому в світі хати,  
*Недоля* жартує  
Над старою головою,  
А йому байдуже!.. (I, с. 45).

Загалом, як це властиво поетичному стилю Шевченка, вживаючи в одних кон-

текстах співзвучні лексеми, в цьому разі *доля* / *воля* і *недоля* / *неволя*, поет використовує так звану паронімічну атракцію, тобто насичує співзвучні слова додатковими смисловими нюансами, внаслідок чого ключові поняття в його поезії набувають надзвичайної художньої ємкості. Це можна проілюструвати на прикладі одного вірша:

Не женися на багатій,  
Бо вижене з хати,  
Не женися на убогій,  
Бо не будеш спати.  
Оженись на *вольній волі*,  
На козацькій *долі*.  
Яка буде, така й буде,  
Чи гола, то й гола (I, с. 198).

Лише вільна особистість, говорить Шевченко, здатна реалізувати свою долю, виконати своє життєве призначення. Варто наголосити, що поет не тільки наповнює додатковим смисловим зв'язком співзвучні слова *доля* і *воля*, а й обіграє багатозначність слова *воля*. Образ *вольної волі* ґрунтується на поєднанні в ньому двох значень лексеми *воля* – «свобода» і «бажання, хотіння». Отже, ідеться про вільний вибір свободи, про осягнення свободи через вияв своєї волі, свого хотіння. В цій поезії знову повторюється ідея нехтування матеріальними благами, не обов'язковості матеріального успіху як мети життєвого призначення. Воля, свобода усвідомлюється як найвища цінність.

Цей мотив розвинуто у вірші «Минають дні, минають ночі». Проте, написана на засланні, в неволі, поезія набуває трагічного звучання, спричиненого настроєм безвиході й зневіри. На перший план тут виходить мотив *відсутності долі, знедоленості*, пов'язаної з утратою свободи, вимушеною бездіяльністю, пасивністю, нестерпною для активної волелюбної на-

тури. Пасивність, бездіяльність, неможливість розпоряджатися власним життям, що трактується у вірші як *відсутність долі, як знедоленість, спричинена зневоленістю*, Шевченко вважає найгіршим, що може спіткати людину. В цьому сенсі *невизначеність долі* протиставляється добрій долі як найбільше зло, що перевищує навіть лиху долю:

Страшно впасти у кайдани,  
Умирать в неволі,  
А ще гірше – спати, спати  
І спати на волі.  
І заснути навек-віки,  
І сліду не кинуть  
Ніякого, однаково,  
Чи жив, чи загинув!  
Доле, де ти, доле, де ти?  
Нема ніякої!  
Коли доброї жаль, Боже,  
То дай злої! злої! (І, с. 265).

Проте викінченого характеру тема *долі* набула у вірші «Доля», що входить до триптиху «Доля», «Муза» і «Слава», написаному після звільнення. Триптих є своєрідним життєвим підсумком, осмисленням творчого шляху поета.

Вірш «Доля» має форму діалогу, що його поет веде зі своєю  *долею* як міфічною істотою в образі жінки, причому стосунки наратора з нею, сконденсовано викладені в поезії, зазнають істотної трансформації. Якщо на початку життєвого шляху поета  *доля* веде і навчає його: «Ти взяла / Мене, маленького, за руку / І в школу хлопця одвела / До п'яного дяка в науку», то вже далі наратор виходить із-під повної підпорядкованості  *долі* й навіть висловлює їй докір за неправильну науку: «А ти збрехала». Новий етап у стосунках поета з  *долею* виразно маніфестує заміна займенника  *ти* у звертанні до неї на солідарне  *ми*, що означає трансформацію первинних відносин

підпорядкованості, залежності поета від його  *долі* у стосунки рівноправності, в яких обидві сторони – і поет, і його  *двійник-доля* – однаково відповідальні за обраний шлях служіння правді: «Ми не лукавили з тобою, / Ми просто йшли; у нас нема / Зерна неправди за собою». У фінальній частині твору ініціатива вже цілком переходить до поета: він сам керує своєю  *долею*, спрямовуючи її на визначений праведний шлях, у кінці якого на нього чекає слава: «Ходімо ж,  *доленько моя!* / Мій друже вбогий, не лукавий! / Ходімо даліше, даліше слава, / А слава – заповідь моя» (II, с. 232).

Отже, міфологема  *долі*, закорінена в національній фольклорній традиції, втілена в поезії Шевченка і, відповідно до народних уявлень, й у формі авторської художньої інтерпретації. Згідно з народною традицією  *доля*, особливо в ранніх поезіях Шевченка, постає як фатум, на який людина не може вплинути. З народними віруваннями пов'язує творчість поета й провідний мотив  *пошуку долі*, в якому втілено ідею складніших відносин особистості з двійником- долею. Завдяки активній життєвій позиції, прояву власної волі людина здатна віднайти свою долю, тобто здолати фатум, приреченість та безталання.

Проте вже в ранній поезії «Перебендя» з'являється індивідуально-авторська інтерпретація мотиву  *долі*, пов'язана з ключовим образом народного співця, кобзаря. Наділена особливим творчим даром, здатністю чути голос небес і втілювати почуте в слово, доносячи Боже слово до загалу, творча особистість непідвладна земній людській  *долі* чи  *недолі*, вона вища за неї.

У пізніх поезіях Шевченко осмислює власну  *долю*, власне призначення саме в такому ключі – як пророка, медіатора між Богом і людьми, який сам веде свою  *долю* по шляху до безсмертя.

## Література

1. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – К., 1992.
2. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К., 2005.
3. Нахлік Є. Доля / Є. Нахлік // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К., 2008. – С. 162–184.
4. Нахлік Є. Доля. Los. Судьба. Шевченко і польські та російські романтики / Є. Нахлік. – Львів, 2003.
5. Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / Упоряд. М. Пазяк. – К., 1994.
6. Русанівський В. У слові – вічність / В. Русанівський. – К., 2002.
7. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації / С. Смаль-Стоцький. – Черкаси, 2003.
8. Журавлев А. Ф. Доля / А. Ф. Журавлев // Славянские древности. Этнолингвистический словарь / Под ред. Н. И. Толстого. – Москва, 1999. – Т. 2. – С. 113–114.
9. Иванов П. В. Народные рассказы о Доле / П. В. Иванов // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991.
10. Bartmiński Jerzy. Językowe podstawy obrazu świata. Wyd. trzecie. – Lublin, 2009.
11. Wierzbicka Anna. Język i naryd: polski «los» i rosyjska «sud'ba» // «Teksty Drugie». – 1991. – Nr. 3. – S. 5–20.

2014 р.

## Образ шляху в поезії Тараса Шевченка

«Про нашого найбільшого художника слова, саме як про художника слова, сказано не так уже й багато», – писав Максим Рильський у 1959 р. [3, с. 58] Відставання у вивченні Шевченкової поетики на фоні загального розвитку шевченкознавства відзначав пізніше і Ю. Івакін [4, с. 419].

Як відомо, звукова, семантична й синтаксична організація поетичного тексту перебуває у нерозривному зв'язку з образною системою й ідейно-смісловим змістом творчості кожного видатного майстра словесного мистецтва. Лише на шляху наукового дослідження тієї «безодні простору», яку приховує в собі Шевченкове слово, можливе проникнення в таємницю пророчого голосу, таїну його магічної влади над людською душею, влади, перед якою зачудовано зупинявся сам поет:

Ну що б, здавалося, слова...  
Слова та голос – більш нічого.

А серце б'ється – ожива,  
Як їх почує!..\*

Одним з універсальних образів світової культури, художнє осмислення якого можна знайти у творчості кожного видатного митця, є образ шляху. «Першою і головною ознакою того, що даний письменник не є величина випадкова й тимчасова, – писав О. Блок, – є почуття шляху. Цю істину, надто відому, слід нагадувати постійно, і особливо в наш час» [5, с. 127]

Образ шляху є одним із ключових у поезії Шевченка і знаходить у ній своєрідну й складну інтерпретацію. У ранніх поезіях Шевченка художнє значення цього образу ще нерозривно пов'язане з фольклорним. Шлях, зарослий терном, – це символ розлуки з батьківщиною, з ріднею, з коханою

\* Тут і далі цитуємо за виданням: Шевченко Т. // Твори: в 5 т. / Т. Шевченко. – К., 1978–1979.